शहरी गरिब परिवारको आर्थिक तथा शैक्षिक अवस्थाको विश्लेषण

(म्याङ्गलुङ्ग नगरपालिका, तेह्रथुम)

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग, अर्थशास्त्र शिक्षा विभाग, स्नातकोत्तर तह (एम.एड.) चौथो सेमेस्टरको आंशिक आवश्यकता परिपुर्तिका लागि प्रस्तुत

शोध पत्र

शोधकर्ता

गिरिराज लुइटेल

स्नातकोत्तर तह चौथो सेमेस्टर

क्याम्पस रोल नं. : ६२५

परीक्षा रोल नं. : २८००३२

त्रि.वि.दर्ता न. : ९-१-९-७६०-२०००

भर्ना वर्ष : २०७०

क्र.सं : ४८२

शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग

अर्थशास्त्र शिक्षा विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०७३

सिफारिस-पत्र (Recommendation Letter)

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग अन्तर्गत अर्थशास्त्र शिक्षा विषयमा स्नातकोत्तर तह चौँथो सेमेस्टरको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिका लागि **"शहरी गरिब परिवारको आर्थिक तथा शैक्षिक अवस्थाको विश्लेषण (म्याङ्लुङ्ग नगरपालिका, तेह्रथुम)"** शीर्षकको शोधपत्र मेरो निर्देशन, सुझाव एवम् सल्लाहमा गिरिराज लुइटेलले तयार पार्नुभएको हो । उक्त शोधपत्र स्वीकृतको लागि सिफारिस गर्दछु ।

....

उप प्रा. मीनराज पौडेल

शोध निर्देशक

अर्थशास्त्र शिक्षा केन्द्रीय विभाग

त्रि.वि. कीर्तिपुर, काठमाडौँ

मिति : ....

स्वीकृति-पत्र (Approval Letter)

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग अर्न्तगत अर्थशास्त्र शिक्षा विषयमा स्नातकोत्तर तह चौँथो सेमेस्टरको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिका लागि **"शहरी गरिब परिवारको आर्थिक तथा शैक्षिक अवस्थाको विश्लेषण** (**म्याङ्लुङ्ग नगरपालिका, तेह्रथुम**)" शीर्षकको शोधपत्र अर्थशास्त्र शिक्षा स्नातकोत्तर उपाधिका लागि स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

(१) विभागीय प्रमुख ⁄ शोध निर्देशक ....

उप-प्रा. मीनराज पौडेल

(२) बाह्य सुपरिवेक्षक ....

प्रा. मदलसा सिंह

(३) DRC सदस्य ....

सह-प्रा. विष्णु बहादुर लुइटेल

मिति : ....

कृतज्ञताज्ञापन (Acknowledgement)

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग, अर्थशास्त्र शिक्षा विभाग, स्नातकोत्तर तह चौँथो सेमेस्टरको आंशिक आवश्यकता परिपुर्ति गर्नका लागि **“शहरी गरिब परिवारको आर्थिक तथा शैक्षिक अवस्थाको विश्लेषण (म्याङ्लुङ्ग नगरपालिका, तेह्रथुम)”** शीर्षक भएको शोधपत्र प्रस्तुत गरेको छु । सर्वप्रथम शोधपत्र प्रस्तावना स्वीकृत गरी शोधपत्र लेख्ने सुअवसर प्रदान गर्नुहुने अर्थशास्त्र शिक्षा विभागका विभागीय प्रमुख आदारणीय गुरु उप-प्राध्यापक मीनराज पौडेल ज्यूप्रति सदैव आभारी छु । यस शोध पत्रले यो क्षेत्रसँग सम्बन्धित विषयमा जानकारी लिन इच्छुक व्यक्ति अनुसन्धानकर्ता नीति निर्माताहरुलाई सहयोग पुग्ने छ भन्ने मैले आशा लिएको छु ।

प्रस्तुत शोध पत्रलाई सार्थक र उपलब्धीमूलक बनाउन शोध पत्र प्रस्तावना देखि शोध पत्रको अन्त्यसम्म निरन्तर रुपमा सहज, सरल ढङ्गबाट अमूल्य सल्लाह, सुझाव, प्रेरणा, हौसला र कुशल निर्देशन दिई सद्भावपूर्ण सहयोग गर्नुहुने शोध निर्देशक अर्थशास्त्र शिक्षा विभागका विभागीय प्रमुख आदारणीय गुरु उप-प्राध्यापक मीनराज पौडेल ज्यू प्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु, साथै सदैव आवश्यक सल्लाह, सुझाव तथा मार्गदर्शन गर्नुहुने अर्थशास्त्र शिक्षा विभागका श्रद्धेय गुरुहरु प्रा.डा. महेशराज दाहाल, प्रा.डा. ध्रुवराज शिवाकोटी, प्रा.डा. शान्ता सिंह, शि.स. पद्मा कोइराला र आ.शि. जगदिशमूर्ति कोइराला लगायत अर्थशास्त्र शिक्षा विभागका सम्पूर्ण गुरुहरुप्रति पनि हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

अनुसन्धानका लागि गरिएको स्थलगत अध्ययनका क्रममा मलाई आवश्यक सूचना तथा तथ्याङ्कहरु खुलस्त रुपमा प्रश्नहरुको उत्तर दिई सहयोग गर्नुहुने अध्ययन क्षेत्रका घरमुली प्रति विशेष धन्यवाद दिन चहान्छु । साथै कम्प्युटर टाइपिङ गरि सहयोग गर्नुहुने भाइ टिका ढुङ्गाना, भोला नाथ अर्याल र सुशिल कार्कीप्रति धन्यवाद दिन चाहन्छु । अन्त्यमा शोधपत्र लेखनको क्रममा मलाई प्रत्यक्ष तथा परोक्ष रुपमा सहयोग गर्नुहुने मेरा आत्मीय मित्रहरु प्रति धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

शोधकर्ता

गिरिराज लुइटेल

सारसंक्षेप (Abstract)

शहरी गरिव परिवारको आर्थिक तथा शैक्षिक अवस्थाको विश्लेषण गरिएको यस शोधपत्रमा नमूना छनोटमा परेको तेह्रथुम जिल्ला म्याङ्गलुङ्ग नगरपालिका वडा नं. १ र २ का गरिव घरपरिवारको आर्थिक अवस्था पत्ता लगाउनु, शहरी गरिवीले पारिवारिक शैक्षिक क्षेत्रमा परेको प्रभावको विश्लेषण गर्नु र शहरी गरिवीका कारणहरु पत्ता लगाउनु उद्देश्यहरु राखी यो अध्ययन सम्पन्न गरिएको छ ।

शोधपत्रको उद्देश्य पुरा गर्न परिमाणात्मक र गुणात्मक दुवै ढाँचाको प्रयोग गरी प्राथमिक र द्वित्तिय स्रोतका माध्यमबाट तथ्याङ्क संकलन गरी प्राप्त तथ्याङ्कलाई आवश्यकता अनुसार तालिका, स्तंभचित्र तथा बृत्तिचित्रको माध्यमबाट विश्लेषण गरिएको छ । अध्ययन क्षेत्र तेह्रथुम जिल्ला म्याङ्कलुङ्क नगरपालिकालाई उद्देश्यमुलक नमूना छनोट बिधीका आधारमा छनोट गरिएको थियो । यस अध्ययनमा तेह्रथुम जिल्ला म्याङ्गलुङ्ग नगरपालिका वडा नं. १ र २ मा रहेका कुल ८४२ घरपरिवार मध्ये नगरपालिकाले २०७२ सालमा प्रकाशित गरेको नगरपालिका पार्श्व चित्र अनुसार २१० घर परिवार न्यून आम्दानी स्तर रहेकोमा ती सम्पूर्ण २१० घर परिवारलाई नै संगणना अध्ययन विधीका आधारमा नमूना छनोट गरिएको थियो । प्रश्नावली तयार गरी नमूना घरपरिवारका घरमूलीसंग प्रत्यक्ष व्यक्तिगत अर्तवार्ता लिएको थियो भने द्वित्तिय तथ्याङ्कको स्रोतको रुपमा सम्बन्धीत जिल्ला विकाश समितीको कार्याल, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, नेपाल राष्ट्र बैङ्क, नगरपालिका कार्यलय, विद्वानहरुको लेख रचना, पत्रपत्रिका र अन्य अप्रकाशित तथ्याङ्कहरुलाई आधार मनिएको थियो । शहरी गरिवीको अवस्था विश्लेषण गर्न मानकको रुपमा नेपाल जीवनस्तर मापन सर्वेक्षण तेस्रो द्वारा पहाडी शहरको रु १९५७७ लाई गरिवीको रेखा मानिएको थियो । सो मानक भन्दा अध्ययन क्षेत्रको प्रतिव्यक्ति आय रु ३१४७.४६ कम रहेको पाइयो ।

अध्ययनको क्रममा नमुना घरपरिवारको स्रोतगत आम्दानीको अध्ययन गर्दा सबैभन्दा बढी कृषितथा पशुपालनबाट २४.६३ प्रतिशत आम्दानी भएको पाइयो भने सबैभन्दा कम अन्य बाट ४.०४ प्रतिशत प्राप्तहुनेगरेको पाइयो । त्यसैगरी वार्षिक पारिवारीक औषत आय रु

७९८००.६५ र वार्षिक प्रतिव्यक्ति औषत आय रु १६४२९.५४ रहेको पाइयो । घरपरिवारको उपभोग खर्चको अध्ययन गर्दा सबैभन्दा खाद्यन्न उपयोगमा ४३.५८ प्रतिशत खर्चहुने गरेको देखिन्छ भने सबैभन्दा कम स्वास्थ्यमा ९.८० प्रतिशत हुनेगरेको पाइयो । त्यसैगरी वार्षिक पारिवारीक औषत खर्च रु ८६८४६(७२ हुने गरेको पाइयो भने वार्षिक प्रतिव्यक्ति अैषत खर्च रु १८०८६.०९ हुनेगरेको पाइयो ।

तहगत आम्दानीलाई हेर्दा वार्षिक रु ५० हजार भन्दा कम आय प्राप्त गर्ने पनि पाइयो भने वार्षिक २ लाख भन्दा बढी आय प्राप्त गर्ने परिवारको पनि पाइयो । घरपरिवारको वार्षिक औषत आय भन्दा खर्च बढी देखिएकोले वार्षिक घाटा रु १६८९६७५.५० रहेको देखिन्छ । खासगरी १०२० जना जनसंख्या मध्ये ७७६ जना अर्थात ७५.१० प्रतिशत साक्षर र २४५ जना अर्थात २४.९० प्रतिशत निरक्षर रहेको पाइयो । कुल साक्षर जनसंख्या मध्ये ६६.५७ प्रतिशतले एस.एल.सी. भन्दा कमको मात्र शिक्षा हासिल गरेको पाइयो भने स्नातक र सो भन्दा माथिको जनसंख्या ४.५७ प्रतिशत रहेको पाइयो

समग्रमा अध्ययन क्षेत्रका घरपरिवारहरुको गरिवीका कारणहरुमा न्यून आम्दानी हुनु, निर्वाहमुखी व्यवसाय हुनु, रोजगारीको अभाव, प्राविधिक शिक्षा तथा व्यवसायिक तालिमको अभाव, न्यून औधोगिकरण, पुँजिको अभाव आम्दानीको ठूलो भाग उपाभोगमा खर्चहुनु आदि रहेको पाइयो ।

विषय सूची (CONTENTS)

पृष्ठ

सिफारिस पत्र (RECOMMENDATION LETTER) i

स्वीकृति पत्र (APPROVAL LETTER) ii

कृतज्ञता ज्ञापन (ACKNOWLEDGEMENTS) iii

शोधसार (ABSTRACT) iv

विषय सूची (CONTENTS) vi

तालिका सूची (LIST OF TABLE) xi

संक्षिप्त शब्दावली (ABBERVIATION) xiii

अध्याय एक (CHAPTER ONE)

१. परिचय (INTRODUCTION) १

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमी (Background of the Study) १

१.२ समस्याको कथन (Statement of the Problem) ६

१.३ अध्ययनको उद्देश्य (Objectives of the Study) ८

१.४ अनुसन्धान प्रश्न (Research Questions) ८

१.५ अध्ययनको महत्व (Importance of the Study) ९

१.६ अध्ययनको परिसीमाहरु (Delimitation of the Study) १०

१.७ मुख्य शब्दावलीको कार्यकारी परिभाषा (Operational Definition of Key Terms) ११

१.८ अध्ययनको संगठन (Organization of the Study) १२

अध्याय दुई (CHAPTER TWO)

२. सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन र सैद्धान्तिक ढाँचा (REVIEW OF RELATED LITERATURE AND THEORITICAL FRAMEWORK) १३

२.१ सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरावलोकन (Review the Theoritical Litreature) १३

२.२ अनुसन्धनात्मक साहित्यको पुनरावलोकन (Review of the Research Litreature) १८
२.३ अध्ययनको लागि पूर्वसाहित्यको समिक्षा (Implication of the Review for this Study) २२
२.४ अनुसन्धान अन्तर (Research Gap) २४
२.५ अवधारणात्मक ढाँचा (Conceptual Framework) २५
२.६ कार्यात्मक संरचना (Functional Framework) २७

अध्याय तीन (CHAPTER THREE)

३. अनुसन्धान विधी र प्रक्रिया (METHODS AND PROCEDURES) २८
३.१ अनुसन्धान ढाँचा र विधी (Research Design and methodology) २८
३.२ तथ्यांकको स्रोत (Source of Data) २८
३.२.१ प्राथमिक स्रोत (Primary Source) २८
३.२.२ द्वितीय स्रोत (Secondary Source) २९
३.३ जनसंख्या, नमुना आकार र नमूना छनौट रणनीति (Population, Sample Size and Sampling Strategy) २९
३.३.१ जनसंख्या (Population) २९
३.३.२ नमूना आकार (Sample Size) ३०
३.३.३ नमूना छनौट रणनीति (Sampling Startegy) ३०
३.४ अध्ययन क्षेत्र (Study Area) ३१
३.५ तथ्यांक संकलनका साधनहरु (Tools of Data Collection) ३१
३.५.१ प्रश्नावली (Questionnaire) ३१
३.५.२ अवलोकन सुचि (Observation List) ३१
३.५.३ छलफल निर्देशिका (Discussion Guide) ३२
३.६ तथ्यांक संकलनका तरिकाहरु (Techniques of Data Collection) ३२
३.६.१ अर्न्तवार्ता (Interview) ३२

३.६.२ प्रत्यक्ष अवलोकन (Direct Observation) ३२

३.६.३ लक्षित समूह छलफल (Focused Group Discussion) ३२

३.७ तथ्याङ्कको विश्लेषण (Alalysis of Data) ३३

३.८ नीतिगत प्रावधान (Ethical Consideration) ३३

अध्याय चार (CHAPTER FOUR)

४. तथ्याङकको विश्लेषण र प्रस्तुतिकरण (ALALYSIS AND INTETEPTATION OF DATA) ३४

४.१ तेह्रथुम जिल्लाको चिनारी (Introduction of Terhathum District) ३४

४.१.१ भौगोलिक अवस्था (Geographical Status) ३५

४.१.२ जनसांख्यिकीय अवस्था (Demographic Status) ३५

४.१.३ हावापानी (Climate) ३५

४.२ म्याङलुङ्ग नगरपलिकाको परिचय (Introduction of Myanlung Municipality) ३६

४.२.१ ऐतिहासिक पृष्ठभूमि (Historical Background) ३७

४.२.२ जनसांख्यिकीय अवस्था (Demographic Status) ३७

४.२.३ गरिवीको अवस्था (Status of Poverty) ३९

४.२.४ जातिय विवरण (Ethnic Description) ४०

४.२.५ भौतिक सुविधा उपभोग (Use of Physical Facilities) ४१

४.२.६ शैक्षिक संस्थाहरुको अवस्था (Situation of Educational Institutions) ४३

४.२.७ शैक्षिक अवस्था सम्बन्धी विवरण (Description of Educational Status) ४४

४.२.८ पेशा तथा व्यवसायसम्बन्धी विवरण (Description of Occupation) ४५

४.२.९ जनसंख्याको उमेरगत विवरण (Description of Agewise Population) ४६

४.३ नमूना छनोट क्षेत्रको जनसांख्यिकीय विवरण (Demographic Description of Sampling Area) ४७
४.४ नमूना घरपरिवारको आर्थिक अवस्था (Genderwise Demographic Description) ५०
४.४.१ घरपरिवारको पेशा (Occupational Status of the Family) ५०
४.४.२ घरपरिवारका सदस्यहरुको पेशा (Occupational Status of Family Members) ५१
४.४.३ भौतिक सम्पत्ती (Physical Assets) ५३
४.४.४ परिवारको वार्षिक आम्दानी (Annual Income of the Family) ५५
४.४.५ परिवारको वार्षिक खर्च (Annual Expenditure of the Family) ५७
४.४.६ परिवारको वार्षिक वचत/घाटा (Annual Saving / Deficit of the Family) ५९
४.४.७ ऋणका स्रोतहरु (Sources of Loan) ६०
४.४.८ ऋण भूक्तानी प्रक्रिया (Process of Loan Payment) ६१
४.५ आयात/निर्यात विवरण (Description of Import/Export) ६१
४.६ खाद्यान्न उत्पादन र उपभोगको अवस्था (Situation of Cereal Production and Consumption) ६४
४.७. नमूना घरपरिवारको शैक्षिक अवस्था (Educational Condition of Sampling Family) ६५
४.८ शहरी गरिवीले शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव (Impact of Urban Poverty in Education) ६८
४.९ अध्ययन क्षेत्रमा गरिवीका कारणहरु (Causes of Poverty in study Area) ६९

४.१० प्राप्ती र साराशं (Outcomes and Summary) ७१

अध्याय पाँच (CHAPTER FIVE)

५. निष्कर्ष र सुझावहरु (CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS) ७६

५.१ निष्कर्ष (Conclusion) ७६

५.२ सुझावहरु (Recommendations) ७८

५.२.१ नीतिसम्बन्धि सुझाव (Policy Related Recommendations) ७९

५.२.२ प्रयोगात्मक क्षेत्रसँग सम्बन्धित सुझावहरु (Practice Related Recommendations) ८०

५.२.३ आगामी अनुसन्धानसँग सम्बन्धित सुझावहरु (Further Research Related Recommendations) ८०

सन्दर्भ सामग्रीहरु (References)

अनुसूचीहरु (Appendices)

तालिका सूची (LIST OF TABLES)

तालिका ३.१	नगरपालिकाको वडागत गरिबीको विवरण	२९
तालिका ४.१	नगरपालिकाको औषत परिवारसम्बन्धि विवरण	३८
तालिका ४.२	नगरपालिकाको वडागत गरिबीको विवरण	३९
तालिका ४.३	नगरपालिकाको जातिय विवरण	४०
तालिका ४.४	भौतिक सुविधा उपभोगको विवरण	४१
तालिका ४.५	नगरपालिकाको शैक्षिक संस्थाको विवरण	४३
तालिका ४.६	नगरपालिकाको शैक्षिक अवस्थाको विवरण	४४
तालिका ४.७	नगरपालिकाको पेशा तथा व्यवसायको विवरण	४५
तालिका ४.८	नगरपालिकाको उमेरगत जनसंख्याको विवरण	४६
तालिका ४.९	घरपरिवारको लिङ्गका आधारमा जनसंख्याको विवरण	४७
तालिका ४.१०	घरपरिवारको जातिका आधारमा जनसंख्याको विवरण	४७
तालिका ४.११	नमुना घरपरिवारको उमेरगत जनसंख्याको विवरण	४९
तालिका ४.१२	नमुना घरपरिवारको पेशागत विवरण	५०
तालिका ४.१३	नमुना परिवारको कार्यशिल जनशक्तिको पेशा तथा रोजगारीको विवरण	५१
तालिका ४.१४	नमुना घरपरिवारको भू स्वामित्व सम्बन्धि विवरण	५२
तालिका ४.१५	नमुना घरपरिवारको आवास सुविधासम्बधि विवरण	५३
तालिका ४.१६	नमुना घरपरिवारको अन्य सुविधासम्बधि विवरण	५३
तालिका ४.१७	नमुना घरपरिवारको वार्षिक स्रोतगत आम्दानी विवरण	५४
तालिका ४.१८	नमुना घरपरिवारको वार्षिक तहगत आम्दानी विवरण	५५
तालिका ४.१९	नमुना घरपरिवारको वार्षिक स्रोतगत खर्च विवरण	५६

तालिका ४.२०	नमुना घरपरिवारको वार्षिक तहगत खर्च विवरण	५७
तालिका ४.२१	नमुना घरपरिवारको वार्षिक घाटा विवरण	५८
तालिका ४.२२	नमुना घरपरिवारको ऋणका स्रोतहरुको विवरण	५९
तालिका ४.२३	नमुना घरपरिवारको वार्षिक खाद्यान्न उत्पादन र मागको अवस्था	६२
तालिका ४.२४	नमुना घरपरिवारको वार्षिक खाद्यान्न उपभोगको अवस्था	६३
तालिका ४.२५	नमुना घरपरिवारका सदस्यहरुको साक्षरता र निरक्षरता सम्बन्धि विवरण	६४
तालिका ४.२६	नमुना घरपरिवारका सदस्यहरुको तहगत शैक्षिक अवस्था सम्बन्धि विवरण	६५
तालिका ४.२७	बालवालिका अध्ययनरत विद्यालयको विवरण	६५
तालिका ४.२८	परिवारको गरिबीले शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव	६७
तालिका ४.२९	परिवारको गरिबीका कारणहरुको विवरण	६८

संक्षिप्त शब्दावली (Abbreviation)

के.जि. = किलोग्राम

आ.व. = आर्थिक वर्ष

जि.वि.स. = जिल्ला विकास समिति

गा.वि.स. = गाउँ विकास समिति

न.पा. = नगरपालिका

विं .सं = विक्रम संवत

रु. = रुपैया

प्रा.वि. = प्राथामिक विद्यालय

मा.वि. = माध्यामिक विद्यालय

नि.मा.वि. = निम्न माध्यामिक विद्यालय

उ.मा.वि = उच्च माध्यामिक विद्यालय

एस.एल.सी. = प्रवेशिका परीक्षा

ADB = Asian Development Bank

HDI = Human Development Index